

tions are shown. The circumstances of military conflict between Rus' and Byzantium on the Danube in 1116 are investigated. The author paid attention to the church relationship.

Key words: Rus', Byzantium, "The Byzantine Commonwealth", Yaroslavychi, Tmutarakan', Volodymyr Monomakh.

Александр Роменский

«AEMULA SCEPTRI CONSTANTINOPOLITANI»: К ВОПРОСУ О РУССКО-ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XI-XII вв.

Статья посвящена межгосударственным отношениям Руси и Византии во второй половине XI – первой четверти XII ст. Отражен вопрос византийской политики Ярославичей и Владимира Мономаха, дискуссионные обстоятельства гипотетического брачного союза сына Михаила IV Дуки и дочери Всеволода, похода князей Владимира Мономаха и Глеба Святославича на корсуны. Показаны роль и место Тмутаракани в русско-византийских противоречиях. Раскрыты обстоятельства военного конфликта Руси с Византией на Дунае в 1116 г. Обращено внимание на церковные взаимоотношения.

Ключевые слова: Русь, Византия, «Византийское содружество наций», Ярославичи, Тмутаракань, Владимир Мономах.

Отримано: 15.10.2014

УДК 94(477.7)«08/12»

Олександр Головко
(Кам'янець-Подільський)

**СТЕПОВЕ І ЛІСОСТЕПОВЕ НАСЕЛЕННЯ
У МИНУЛОМУ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

У статті проаналізовано стан розробки проблеми історії номадів в українській історіографії, сформульовано декілька наукових гіпотез щодо напрямків подальшого дослідження проблеми міжцивілізаційних контактів на Великому кордоні Степу і Лісостепу у Центрально-Східній Європі доби Середньовіччя.

Ключові слова: номадичні дослідження, Степ, половці, торки, «чорні клобуки», монголи, Великий Кордон, конфлікти, контакти.

При розгляді сформульованої у назві цієї статті теми мова буде йти, що зрозуміло, як про існуючі наукові проблеми, так і про можливі шляхи їх подолання або зменшення. Однозначно, що у такому контроверсійному ключі «існуючі проблеми – завдання по подоланню проблем» у дослідженні минулого необхідно розглядати три фази формування історичних уявлень: а) накопичення інформації; б) осмислення і узагальнення на рівні творення концепцій та теорій; в) передача цього узагальнюючого продукту для використання потенційному споживачу.

Однозначно, що така схема наукового процесу працює з глибокою давнини. І в цьому немає нічого дивного. Дивне в іншому. В конкретному ставленні значного кола інтелектуалів, що оцінюють

історію, до необ'єктивного, політизованого розгляду минулого, в існуванні наукової спадщини, де зберігаються тривалі міфологеми і застарілі стереотипи при оцінці життя населення причорноморських степів.

Історіографія питання взаємин «лісу» і «степу», осмислення взаємин мешканців цих відмінних ландшафтних зон розпочалася в XI – на початку XII ст., в часи виникнення літописання у слов'ян Східної Європи. Фактично першим відомим істориком – дослідником нашої теми – був автор «Повісті минулих літ» літописець Нестор. У Нестора можна прочитати не тільки про сучасних йому половців, торків та печенігів, а й про більш ранніх мешканців причорноморських степів: угрів, хазарів, болгар (насправді протобугар), аварів, скіфів. Відмінності у життєвому укладі, баченні оточуючого світу, віросповіданні у всі часи, але особливо у добу Середньовіччя, наклали свій відбиток на систему взаємин між народами. Особливо дистанція між Руссю і сусіднім оточенням кочівників посилилася після прийняття християнства слов'янами. Тепер для слов'ян Східної Європи світ чітко поділявся на «своїх» і «чужих». Оскільки ідеологічне життя формувалося представниками духовенства, не випадково що саме вони були творцями зовнішньополітичних концепцій. Вперше це у літописанні проявилось при описі подій середини XI ст. Розповідаючи про розгром коаліцією давньоруських князів кочівників-торків, київський літописець підкреслює, що степовики після цього «бож'ям гневом гонимы ови от зимы, друзии же гладом, ини же мором и судом Божиим. Тако Бог избави хрестьяны от поганых»¹. Такі ж характеристики руські книжники постійно давали половцям і монголам.

Попри зміну форми оцінки історичної інформації за суттю загальна оцінка історії населення степів і лісостепів Північного Причорномор'я не змінилася і досі. Зверхнє негативне ставлення до кочівників характерно було для російської дореволюційної та радянської історіографії. У значній мірі такі «імперські» підходи, на жаль, були успадковані значною частиною представників сучасної української історичної науки². Розгляд історії кочового степу здійснювався через призму дилеми «свій–чужий», де «свій» це, незалежно від етносу, православний, «чужий» – кочівник, нехристиянин. Звідси тенденція до показу історії кочівників, їх взаємин з Руссю лише через призму ворожості, відсутність інтересу до вивчення економічного або культурно-мистецького життя степовиків.

Поряд із визнанням означених моментів, пануючих в «історіографічному» житті, необхідно паралельно відзначити, що на справді науковому рівні зроблено чимало позитивного для вивчення життя степового населення. Можливо остання обставина на перших порах виникла із суто прагматичних обставин. В 1875 р. у російському «Журнале Министерства народного просвещения» була надрукована стаття на той час вже відомого російського сходузнавця В.В. Григор'єва, в якій зроблена спроба вивчити сутність життя кочових народів євразійських степів, що пояснювалась не прагненням до якоїсь рафінованої наукової об'єктивності,

а бажанням, щоб його наукові спостереження були використані у конкретній діяльності керівництва Російської імперії щодо підкорених нею народів. Невипадково, що завершуючи свою працю, історик співає осанну саме політичним і військовим керівникам Росії і Китаю, які завдяки правильному осмисленню життя степовиків домоглися успіхів у підкоренні кочівників. Говорячи про Росію, В.В. Григор'єв пише: «... власне одній Росії належить честь дійсного підкорення кочівників; лише ми одні, зі всіх народів на пам'яті історії досягли того, щоб кочівників, які нам піддалися, не тільки зробити покірними, а і обкласти податками. Досягли ми цього завдяки двом засобам: створенню у степах російських військових колоній і облаштуванню там наших укріплень»³.

Все означене не суперечить тому, що в науці існує певне коло напрацювань, в яких знайдена, проаналізована і узагальнена велика інформація щодо життя степовиків. Тут слід визнати, наприклад, позитивними спроби науковців розібратися в системі організації економічного життя степовиків. Вивчення цього питання дозволяє пояснити не тільки організацію господарського укладу, а також пояснити як розвиток або точніше недостатній розвиток господарських процесів зумовив підвищену активність кочівників, активізацію їх військових дій, початок міграцій з районів постійного перебування в інші регіони⁴. Актуальною є спроба подолання певного стереотипу про перетворення степу у часи печенігів і половців у своєрідну цілком ворожу зону для русів. Особливо заслуговують на увагу праці про неkochівницьке осіле населення лісостепової та степової смуги Північного Причорномор'я, де розглядаються питання взаємин цього степового населення (бродників, берладників, аланів тощо) з кочівниками⁵.

Вкрай важливим є подолання стереотипу про начебто однотипність різних кочових суспільств, які мешкали в добу Середньовіччя в степах Причорномор'я. Особливо тут слід зробити наголос на ліквідації антинаукової упередженості щодо ролі хазар в історії півдня Східної Європи. Не тільки в східноєвропейській історіографії Російської імперії, а і в радянській науці вкрай важливим був псевдопатріотичний підхід при написанні творів з минулого Росії (або СРСР). Цей підхід часто суперечив офіційно декларованому єдиному і незаперечному марксистському вченню. В численних працях про «героїчне минуле...» в один ряд з Кожум'якою, Іваном Сусаніним, матросом Кошкою встали Олександр Невський, Дмитро Донський, Олександр Суворов, Михайло Кутузов та ін. Щодо останніх в контексті саме такої «героїчної» і одночасно вульгарно марксистської історіографії враз було забуто про їх належність до правлячого стану та про деякі факти їх біографії, пов'язані із діями, спрямованими на придушення виступів представників «експлуатованих класів». Водночас із героїзацією окремих постатей «героїв» (часто визначених у такій якості в партійних кабінетах) йшла героїзація «матушки Росії» і водночас очорнення її сусідів. В цих працях в негативному плані постають середньовічні Германія і Швеція (за їх начебто «ганебну»

експансію на схід) або Золота Орда і Кримське ханство (з наголо-сом на виключних «реакційності» і «паразитарності» цих держав).

Таким же чином, як Золота Орда і Кримське ханство, бачився багатьма істориками і Хазарський каганат, оскільки «він мав сміливість» не лише домінувати в добу Раннього Середньовіччя в Східній Європі, а і прагнув взяти під свій контроль («примучити») деякі східнослов'янські союзи племен. Особливо таке ставлення до хазар було характерно для праць Б.О. Рібакова на початку 50-х років минулого століття, який тоді писав, що хазари – це напівдикі, кочове, хижацьке, паразитичне плем'я, яке не залишило після себе пам'яток високої матеріальної культури⁶. Після виходу монографій М.І. Артамонова, С.О. Плетнєвої, О.В. Гадла, Д. Людвіга, М.Г. Магомедова, В.К. Міхєєва, А.П. Новосельцева та інших дослідників є підстави стверджувати, що Хазарія відіграла велику роль у розвитку південної частини Східної Європи⁷. Зокрема, Хазарський каганат тривалий час перешкоджав просуванню до Північного Причорномор'я кочових орд зі сходу, зупинив арабську експансію на Дербентському перевалі на Кавказі, взяв під контроль аланські, протобулгарські та угорські кочові та напівкочові племена.

Дослідження фахівців довели, що попри всю специфіку суспільного розвитку, є підстави думати, що у кочівників виникали власні системи політичного управління, ранні державні формування⁸. Цікавим є вивчення історії ранньосередньовічних угрів, які за реаліями свого історичного життя на першій погляд були схожими на інші народи, що пересувалися з Центральної Азії до Європи, але згодом після переселення до Паннонської низовини їх суспільний устрій видозмінився і за відносно короткий час Угорщина стала складовою частиною європейської цивілізації⁹. Близькою до цієї є тема про неполовецьке тюркське населення півдня Русі, яке переселилося зі степів і стало складовою Чернігівського, Переяславського, Київського та інших князівств. Мова перш за все йде про так званих Чорних клобуків (буквально перекладається як «чорні шапки») – торків, печенігів, берендеїв тощо. Але, на наш погляд, ця проблематика ще не знайшла достатнього висвітлення¹⁰.

Зокрема, на наш погляд, недостатньо в літературі вивчена історія торків. В монографії В.В. Каргалова з історії взаємин східних слов'ян з кочівниками взаємовідносинам Русі з торками X-XI ст. присвячено менше двох сторінок¹¹. Більш докладно політична історія торків висвітлена в книзі П.П. Толочка, проте в ній автор головну увагу приділяє розгляду археологічних пам'яток, що пов'язані з минулим степів X-XIII ст.¹². С.О. Плетнєва пише про торків: *«В східноєвропейських степах за письмовими джерелами можна виділити два етапи: печенізький (X – початок XI ст.) та половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Торчеського періоду не було, оскільки цей народ недовго кочував донськими та придніпровськими степами. У торків метою було завоювання Візантії. Домагаючись її, вони, по суті, тільки прой-*

шли Причорномор'ям на Балканський півострів¹³. Проте така позиція відомого дослідника історії євразійських номадів є дуже категоричною і неадекватно відбиває реалії історичного розвитку степів Причорномор'я X–XII ст.

Перш за все інтерес до історії торків має бути зрозумілим, оскільки вони мають стосунок до етносу, який був суб'єктом творення, з одного боку, держави турків-сельджуків, від якої беруть корені більш пізні Османська та Оттоманська імперії, сучасна Турецька республіка, а, з другого, буття якого пов'язане з історичним розвитком Туркменістану. У IX–X ст. торчеські племена зустрічаються в джерелах під назвою огузів. Тоді вони мешкали на схід від Нижньої Волги у північно-східному Прикаспії і знаходилися під патронатом Хозарського каганату. Нагадаємо, що дана держава на той час розповсюдила свій вплив на територію Північного Кавказу, Середнього Поволжя, її війська часто заходили у Закавказзя. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, розповідаючи про свою подорож біля 921–922 рр. територією Східної Європи (кінцева мета мандрівки – Волзька Булгарія), відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів одразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приарал'єм)¹⁴.

В середині X ст., судячи з повідомлень трактату візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», огузи виходять з-під контролю хозарів і починають разом з волзькими булгарами тривалу війну з Каганатом за повну незалежність¹⁵. В цей час огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де ареали їх перебування наблизилися до східних «фем» (підконтрольних регіонів) печенігів, описаних вищезгаданим грецьким автором)¹⁶.

Давньоруський літопис фіксує появу печенігів під 915 р.: «В лето 6423. Приидоша печенези первое на Рускую землю, и сотворивше мир со Игорем, и приидоша к Дунаю»¹⁷. Науковці донедавна вважали, що печеніги з'явилися у Північному Причорномор'ї на межі IX–X ст. або на початку X ст. Але зараз в літературі починає поширюватися цілком аргументована точка зору, що проникнення цих кочівників у причорноморські степи розпочалося ще в середині IX ст.¹⁸. Зіткнення угрів і печенігів у Північному Причорномор'ї призвели до завоювання першими території Паннонії в останньому десятилітті IX ст., а другі з кінця IX приблизно до середини X ст. опанували лісостепову і степову зону правобережної та лівобережної України.

Упродовж X ст. відбувався процес розкладу єдиного огузького етнічного масиву¹⁹. Одна їх частина прийняла іслам і мігрувала через Іранське нагір'я у Малу Азію, де утворилася у другій половині XI ст. держава турків-сельджуків²⁰, інша (торки) – на початку XI ст. проникла в причорноморські степи. Пересування торків через причорноморські степи не було спрямоване проти Русі та її володінь у степу, оскільки більшість з них згодом попрямувала на Балкани²¹. Тому в давньоруських літописах згадки про них знову з'явилися лише у другій половині XI ст. Але на південь від Русі

у степах та лісостепах Причорномор'я у першій половині XI ст. (можливо, навіть починаючи з останньої чверті X ст.) відбувалися жорстокі війни між печенігами і торками, про які, на жаль, ми можемо говорити зі значною долею припущення. Але те, що ці конфронтації мали місце, свідчить факт різкого послаблення як торків, так і печенігів вже в середині XI ст., саме в той час, коли їм довелося зіткнутися з половцями.

На початку XI ст. католицький місіонер Бруно Кверфуртський у своєму листі до германського короля Генріха II згадує п'ять «земель» печенігів, з яких в чотирьох він побував²². Коли згадати, що Костянтин Багрянородний у середині X ст. писав про вісім «фем» (земель печенігів, чотири на одному березі Дніпра, а чотири – на іншому), а також те, що четверо земель, де побував Бруно, знаходилися на правобережжі Дніпра, можна припустити втрату впливу на початку XI ст. печенігами на користь торків на лівому березі Дніпра. Повертаючись до дещо раніших подій, слід відзначити, що саме внаслідок дій торків, вірогідно, була знищена значна частина алано-булгарських («салтівських») поселень у басейні Сіверського Дінця²³. Ослаблення печенігів дозволило в першій третині XI ст. русам (слов'янам Східної Європи) відвоювати у печенігів вкрай важливий район на південь від Києва – Поросся. Дещо пізніше, а саме у третій чверті XI ст., ослаблені у боях з половцями печеніги і торки не лише переселяються на Балкани, а починають на правах конфедератів руських князів оселятися на прикордонних зі степом землях Русі. В історичній літературі поширена думка про те, що в середині XII ст. неполовецькі тюркські угруповання утворили об'єднання – конфедерацію «Чорних клобуків». Як нам здається, цей процес об'єднання печенігів, торків, берендеїв та ін. почався раніше – наприкінці XI ст. Аргументом цього є інформація із «Повісті про ослаплення Василька», де теребовлянський князь Василько Ростиславич заявляє про своє прагнення «оже ми будуть Берендичи и Печенези и Торци, реку брату своєму Володареву и Давыдови: «Дайта ми дружину свою молотшою, а сама пиита и веселитася», и помыслих, на землю Лядськую наступуаю на зиму и на лето и возму землю Лядськую и мыщю Русьскую землю»²⁴.

Упродовж XII – першої половини XIII ст. суб'єкти конфедерації «Чорних клобуків» постійно беруть участь у важливих подіях політичного життя Південної Русі. В контексті оцінки їх ролі в житті Східної Європи важливою є інформація персидського автора Рашида ад-Діна, який, розповідаючи про похід монгольських військ до Південної Русі в 1239-1241 рр., пише: «Царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі та Бучек направились у похід до країни русів і *народу чорних шапок* (виділено нами. – О.Г.) і за дев'ять днів завоювали велике місто русів, на ім'я Манкерман (Київ)»²⁵.

З XI ст. досить багато торків переселилося на Балкани²⁶. 17 липня 1071 р. у відомій битві при Манцикерті торки-огузи у складі війська візантійського імператора Романа Діогена воювали практично проти своїх «єдиноплеменників» – сельджуків султана Алп-Арслана, які на той час підкорили собі майже всю Малу

Азію²⁷. На думку науковців, перехід під час битви торків-огузів на бік сельджуків був однією з головних причин жорстокої поразки візантійців²⁸. Є підстави думати, що тривале перебування торків на Балканському півострові сприяло в XIV ст. швидкому опануванню цього краю нащадками сельджуків – османами, оскільки в етнічному плані торки і османи були також дуже близькими етнополітичними спільнотами.

Вкрай актуальною у науковому плані має бути увага науковців до вивчення культури і мистецтва кочівників. Особливо тут варто сказати про дослідження скульптурної справи у кочівників, аналіз якої дає багато не тільки для вивчення одного з елементів господарської діяльності, проблеми розселення номадів, а також їх духовного світу²⁹.

Багато праць у порівнянні з попередніми часами з'явилося із так званої «золотоординської» тематики, де автори розглядають історію вторгнення монголів до Східної Європи, виникнення держави хана Бату у Нижньому Поволжі, а найголовніше – аналізують маловивчені сторінки історії Східної Європи, у тому числі її степової частини у XIV–XVI ст.³⁰.

Який висновок можна зробити з усієї попередньої інформації? Як не дивно, слід визнати, що він буде швидше негативним, ніж позитивним. По-перше, сучасний стан науки не дає достатньо цілісного уявлення про життя степів та лісостепів України в добу Середньовіччя. По-друге, на превеликий жаль, досягнення «елітної» науки відомі дуже вузькому коду спеціалістів, вони не впливають на формування загальноісторичних уявлень, є здебільшого невідомими навіть для людей, які цікавляться своїм минулим. А в що це виливається? У викривлені уявлення про свою національну історію, у виникнення проблем з національною пам'яттю. Наприклад, ми вже говорили про важливість дослідження скульптури кочівників або, як їх називають у народі, половецьких баб. У XVIII–XIX ст. їх кількість у степах була величезна, проте ні до революції, ні в радянський час, ні зараз абсолютно ніхто не думає про їх належне збереження³¹. Сучасний пересічний громадянин в Україні більше знає про ідолів з острова Пасхи, завдяки книгам видатного норвезького науковця Тура Хейєрдала, ніж про те, що він може ще побачити, не здійснюючи далеких подорожей.

Варто зупинитися ще на деяких базових моментах, які мають бути враховані при дослідженні нашої теми. Перша теза є загальнотеоретичною. Тривалий час історія номадів розглядалася через призму догматичної п'ятичленної формаційної схеми розвитку людства. Цю теорію досить складно пристосовувати щодо кочівників. В радянський час періодично виникали, попри весь спротив ідеологічних органів, дискусії про «азійський спосіб виробництва», про «кочовий феодалізм» тощо. Відхід від марксизму не призвів до напращування якоїсь чіткої концепції пояснення розвитку номадів³².

Багато сучасних спеціалістів вважають, що їх розвиток слід розглядати крізь призму цивілізаційних теорій. Але виникає дискусія з приводу того, чи існували взагалі кочівницькі цивіліза-

ції. Відомий український дослідник номадів О.Б. Бубенок вважає некоректним використання щодо кочового суспільства поняття «цивілізація». Автор цієї роботи, навпаки, вважає таке використання обов'язковим. Причина розбіжності на мій погляд, полягає у різному розумінні дефініції «цивілізація». Для О.Б. Бубенка цивілізація – це синонім класичного землеробського суспільства³³. На нашу думку, цивілізації – це взагалі численні людські суспільні об'єднання, що мають спільні риси матеріальної та духовної культури, а тому поняття «цивілізація» може бути використано і до кочових суспільств євразійського степу.

Другий аспект, який заслуговує постійного врахування при дослідженні історії населення степової та лісостепової смуги України, полягає в тому, що ця територія – невелика частина величезного євразійського степу від північних Кореї і Китаю до Паннонської долини. Життя мешканців цього степу є спільним. Часто події і процеси, що розпочиналися в одній частині цього кочового світу, хвилями йшли до іншого. Невипадково, що, наприклад, поразка русів і половців 31 травня 1223 р. досить швидко стала відома у Китаї і зафіксована тамтешніми джерелами³⁴. Тому при розгляді історії номадів Північного Причорномор'я, їх взаємини із сусідями слід розглядати в контексті суспільно-політичних процесів, що мали місце на території величезного євразійського степу загалом.

Крім дослідження процесів, які відбувалися в конкретних кочових суспільствах, безумовно, потребує подальших всебічних досліджень механізм взаємин номадів із землеробськими народами. Тут слід підкреслити, що цю історію не можна зводити лише до конфліктів: нападів кочівників на руські землі та походів руських князів у степ. Видатний український сходознавець Я.Р. Дашкевич писав про важливість всебічного розв'язання проблеми функціонування Великого кордону – зони контактів між землеробським і степовим населенням, де, крім опису конфліктів, необхідно приділяти увагу і аналізу взаємодії між землеробами і степовиками. Мова йде про політичні союзи руських князів і половецьких ханів, економічні зв'язки, взаємовпливи різних культурно-господарських типів, міжособистісні стосунки, у тому числі шлюбні, тощо. На думку дослідника, Великий кордон між лісом і степом був не тільки бар'єром, а й зоною контактів³⁵. Щодо розгляду конфліктів, то і тут часом не все так просто при їх висвітленні. Не лише слов'янське населення потерпало від нападів кочовиків, а й населення степів часто страждало від походів руських князів.

Історія «Великого кордону» тісно пов'язана із життям специфічних контактних зон, де мешкало населення, яке не можна віднести до класичних структур хліборобів або кочівників. Перш за все тут дуже цікавою, як вище відзначалось, є тема про «Чорних клобуків» – групу кочівників (торків, берендеїв, печенігів, коуїв, турпеїв та ін.), які мешкали у княжу добу у межах південноруських князівств, перш за все Київського і Переяславського. «Чорні клобуки» відіграли унікальну роль у захисті південноруських земель під час нападів половецьких орд³⁶.

Важливим є також вивчення територій у степах і лісостепах України, де мешкали епізодично згадані у джерелах бродники, берладники, «болохівці». Це було неокочівницьке за видом господарського життя, в основному слов'янське (або слов'яно-аланське) за етнічним походженням населення лісостепів та степів³⁷. Зазначимо, що вивчення зазначених груп населення вкрай важливе в контексті вивчення походження українського козацтва, вивчення проблеми виникнення назви «Україна»³⁸. До цієї теми мають близький стосунок питання історичної долі іраномовного населення середньовічної України – аланів (нащадків скифів, сарматів давньої доби), яке всебічно висвітлено у ґрунтовних працях О.Б. Бубенка³⁹.

Вкрай необхідним для вивчення історії Східної Європи загалом, у тому числі і минулого кочового населення Північного Причорномор'я і Приазов'я є і виважена оцінка ролі в житті цієї частини континенту самих слов'ян Східної Європи. І тут важливим моментом історичного пошуку має бути об'єктивний, а не патріотичний показ минулого Русі. На жаль, тут ми часом бачимо тенденцію до фактичного акцентування певного культуртрегерства східного слов'янства, нав'язливого прагнення показу прогресивної ролі його в процесі взаємодії із сусідніми народами. З праць істориків, які займають таку позицію, можна зробити висновок про значну відмінність дій верхівки Русі щодо них у порівнянні, наприклад, із діями володарів інших країн. За висловлюваннями типу «народна колонізація Східної Європи», «об'єднання племінних союзів Східної Європи в єдину державу – Київська Русь» губиться правильна оцінка того, що в процесі розселення слов'ян територією Східної Європи відбувся процес завоювання слов'янами територій, де мешкали угро-фінські, балтські, іраномовні племена, а під час творення зазначеної держави Русь відбувалися війни між самими слов'янами, підкорення одними слов'янськими формуваннями інших⁴⁰.

Є питання і з приводу взаємин слов'ян Східної і Центральної Європи з етносами, які не увійшли безпосередньо в їх державно-політичну структуру. Зокрема, наприклад, в літературі взаємини між прибалтійськими племенами і їх сусідами – Руссю і Польщею за доби Середньовіччя часто подаються дещо однобоко. Науковці, у значній мірі під впливом різниці між означеними суб'єктами в суспільно-економічному розвитку, представляли ці взаємини або як історію нападів більш «диких» прибалтів на слов'янські країни, або навпаки, як тривалий наступ феодалів Польщі та Русі на пруссів та литовців. Насправді, в реальному житті тут треба говорити як про одне, так і про інше, а саме – про напружені стосунки між християнами – русами або поляками – та язичниками – естами, ливами, пруссами.

Під час конфліктів і зіткнень учасники довготривалого протистояння переслідували різні цілі: прусси, наприклад, під час нападу на польські землі вбивали тут мешканців та захоплювали здобич, поляки також захоплювали трофеї у Прибалтиці, але прагнули підкорити собі пруські землі, поширити на них хрис-

тиянство. Ситуація змінилася не на користь пруссів з появою у Прибалтиці духовно-рицарських орденів, які також під гаслами християнізації язичницького населення фактично провадили політику експансії та захоплення земель язичників.

Аналогічно розвивалися і стосунки християнських країн із кочівниками, оскільки під час походу в степ їх володарі переймалися не тільки питаннями «благородної помсти» або повернення полонених, а й прагнули захопити здобич. Не випадково, що саме на цей результат виправ до степу русів звертають досить велику увагу описувачі цих походів та їх сучасники – літописці. Наприклад, після опису успішного для русів походу князів Ростислава Рюриковича і його двоюрідного брата Мстислава Мстиславича разом із союзниками «чорними клобуками» на половців у 1193 р. літописець пише: «Ополонишася Ростиславъ и Черни Клобуце скотом и коньми и челядью, и колодникъ много изимаша, княжичев их и добрыи мужи имаша, и колодники и кони и скота и челяди и всякого полона и не бе числа»⁴¹.

Серед важливих проблем, які потребують нових досліджень, це продовження вивчення історії появи монголів у Східній Європі, виникнення монгольської держави у нижньому Поволжі, взаємовідносин цього політичного новоутворення зі слов'янами та іншим населенням Східної Європи. Вивчення цієї історії має сприяти перегляду міфологеми, яка увійшла в історичну свідомість як «монголо-татарське іго». Однозначно, що населення різних регіонів Східної Європи мали відмінну історію своїх взаємин із ординцями.

Напад монголів порушив систему державного розвитку давньоруських земель, хоча необхідно зразу ж відзначити, що монголи не прагнули до безпосереднього підкорення переважної частини східнослов'янських земель, а намагалися перетворити її володарів у своїх підлеглих та поширити на ці території данницькі відносини. Американський дослідник Ч.Дж. Гальперін пояснює це не тим, що монголи не могли керувати землеробськими суспільствами або опором загарбникам з боку населення Русі, а периферійним становищем Русі. Данина монголів, на думку історика, лягала важким тягарем на руську економіку, проте не йшла ні в яке порівняння з багатствами, які отримували монголи з Хорезма, Волзької Болгарії та інших країн, а прибутки від експлуатації східнослов'янського населення не компенсували видатки на пряме адміністрування його території⁴². До цього необхідно додати, що загарбницькі походи виснажили монголів, вони постали перед набагато більш складною проблемою утримання підкорених народів. В другій половині 40-х років XIII ст. розпочався процес розпаду єдиного політичного організму кочовиків, між окремими частинами крихкої імперії виникли величезні суперечності, які призводили до конфліктів та воєн. Отже, процес створення нової політичної системи у Східній Європі не відбувався швидко, тим більше, що цьому заважали як спротив з боку підкорених народів, так і проблеми власного внутрішньополітичного розвитку «*Rex Mongolica*».

Вже на початку 40-х років XIII ст. східні і південні володіння Русі потрапляють в ту чи іншу систему залежності від монголів. Особливо тут слід сказати про прикордонні із степом ареали, а саме Переяславський край, Поросся, Пониззя, Болохівщина (територія так званих «болохівських князів»), землі берладників та ін.⁴³. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські воєначальники (темники), контролювали причорноморські степи. Зокрема, під владу монгольських темників спочатку Могучія, а потім Куремси потрапляє населення Дунайсько-Дністровського межиріччя⁴⁴. Раніше, в XII ст. це населення або входило до складу, або знаходилося під контролем Галицької землі. В період громадянської війни першої половини XIII ст. на частину цих земель посилює вплив Королівство Угорщина⁴⁵. Під патронатом угорського короля тут з 1211 р. і до середини 20-х років XIII ст. діяли рицарі Тевтонського ордену, які мали захищати Трансільванію від нападів половців⁴⁶. Пізніше, аж до монгольської навали, в цьому регіоні функціонувала католицька єпископія, духовники якої займалися місіонерською діяльністю у половців⁴⁷. В другій половині XIII – в першій половині XIV ст. значна частина цих територій стала об'єктом змагань між Золотою Ордою, Галицько-Волинським князівством, Королівством Угорщина, Польщею і Молдавським князівством⁴⁸. Відомо, що з 40-х років XIII ст. Переяславське князівство безпосередньо керується монгольським намісником⁴⁹. Таку систему залежності можна простежити і щодо Болохівщини, верхівка якої потрапляє на початку 40-х років XIII ст. під патронат монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, постачає хліб загарбникам⁵⁰.

Треба зазначити, що монгольський фактор призвів до змін, що позначилися на розвитку Центрально-Східної Європи на тривалу історичну перспективу. Зокрема, на політичну сцену східної частини Європи буквально вриваються литовці. На відміну від своїх сусідів – пруссів, ливів, латгалів і естів, вони не тільки зберегли незалежність у боротьбі з рицарями Тевтонського ордену, а й створили шляхом включення до своїх володінь багатьох східнослов'янських земель велику потужну державу – Велике князівство Литовсько-Руське. В житті останньої величезну роль відігравали українські князівства і землі⁵¹.

Отже, дослідження історії кочівників Північного Причорномор'я важливе не тільки для історії України, а й для вивчення історії інших країн і народів Європи та Азії. З території України у Паннонію прийшли спочатку гунни і авари, а згодом угри, володарі яких були засновниками існуючої зараз в центрі Європи Угорщини. Відомо, якими небезпечними були походи печенігів, торків, половців для Болгарії і Візантійської імперії. Вплив половецької цивілізації проявився і в житті Африки, оскільки пануючі в Єгипті протягом тривалого часу мамлюки (з арабської – *той, що належить*) за походженням були переважно половцями⁵².

На завершення необхідно підкреслити, що історія України на науковому плані – це історія українського народу незалежно від місця мешкання українців і одночасно історія всіх інших наро-

дів, які в той чи інший час мешкали на території України. Тому без створення системних глибоких праць з минулого населення степів і лісостепів України не можна створити повноцінну комплексну історію нашої країни.

Примітки:

1. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926-1928. – Стб.163.
2. Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії / О. Б. Бубенок. – К., 2012. – С.52.
3. Григорьев В.В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами / В.В. Григорьев // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Март. – С.26-27.
4. Тортика А.А. Средние размеры стада как основной экологической, экономический и социальный показатель традиционного кочевого общества / А.А. Тортика // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 1998. – С.168-174; його ж. Исторична географія та населення Великої Болгарії (630-660 pp.): Методика дослідження кочових суспільств : автореф. дисс. ... канд. істор. наук. – К., 2000; Добролюбский А.О. Кочевники на западе причерноморских степей : автореф. дисс. ... докт. истор. наук / А.О. Добролюбский. – СПб., 1991.
5. Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А.О. Козловський. – К., 1990; його ж. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. – Т.1. – К., 2002. – С.128-134; Рабинович Р.А. Призрачная Берладь / Р.А. Рабинович // Stratum plus. – 1999. – №5. – С.357-378; Бубенок О.Б. Ясы і бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) / О.Б. Бубенок. – К., 1997; його ж. Бродники – оседлое население Половецкой степи // Сходознавство. – Вип. 16. – К., 2002. – С.8-42; його ж. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. – 2002. – №2. – С.131-144; його ж. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X – початку XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.14-37; його ж. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). – К., 2004; та ін.
6. Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – № 10. – 1953. – С.141 (такі ж погляди див.: Рыбаков Б.А. Русь и Хазария / Б.А. Рыбаков // Академику Борису Александровичу Грекову ко дню семидесятилетия. – М., 1952. – С.76-88). Є підстави в чомусь погодитися із оцінкою, яку дав цьому вченому Л.С. Клейн. На думку останнього, яка зовсім не є образливою, Б.О. Рыбаков був не тільки патріотом, а й, без сумніву, російським націоналістом, ура-патріотом. «Він був схильний палко перебільшувати справжні успіхи і переваги російського народу у всьому, ставив його вище всіх сусідів» (Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб., 2004. – С.70). Але з цього виникає одразу логічне питання: чи може историк-марксист одночасно бути націоналістом і ура-патріотом, а якщо ні, то до якої наукової школи слід віднести Б.О. Рыбакова та велику плеяду близьких за поглядами науковців (наприклад, М.М. Тихомирова, Л.В. Черепніна, В.Т. Пашута та ін.).
7. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л., 1962; Плетнева С.А. От кочевий к городам / С.А. Плетнева. – М., 1967; Гадло А.В.

- Этническая история Северного Кавказа IV-X вв / А.В. Гадло. – Л., 1979; Ludvig D. Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen / D. Ludvig. – Münster, 1980; Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата / М.Г. Магомедов. – М., 1983; Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Х., 1985; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – М., 1990; та ін.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – С.219; його ж. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С.42; Смілянський Ю. Формування державності у половців південноруського степу до монгольського нашестя / Ю. Смілянський // Наукові записки Переяславського педагогічного університету. – Вип.13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С.139-146.
  9. История Венгрии : в 3-х томах / ред. Т.М. Исламов, А.И. Пущкаш, В.П. Шушарин. – Т.1. – М., 1971. – С.88-126; Шушарин В.П. Христианизация венгров / В.П. Шушарин // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М., 1988. – С.159-186; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания / В.П. Шушарин. – М., 1997; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной записки» / В.А. Шорохов // Вестник Удмуртского университета. – 2011. – Вып.3. – С.69-74; Бубенок О.Б. Алано-угорські контакти в Лебеді / О.Б. Бубенок // Українсько-угорські етюди. – Львів, 2012. – Вип.2. – С.11-26; та ін.
  10. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар / П.В. Голубовский. – К., 1884; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. – К., 1885; Расовский Д. О роли чёрных клобуков в истории древней Руси / Д. Расовский // Seminarium Kondakovianum. – Т.1. – Prague, 1927. – С.91-104; його ж. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Т.VI. – Prague, 1933. – С.59-62; Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях / С.А. Плетнева // Материалы института археологии. – Т.62. – М., 1958; Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники. Печенеги, торки, половцы / Р.М. Мавродина. – Л., 1983; Nadgrodzka-Majchrzyk T. Szarni Klobucy / T. Nadgrodzka-Majchrzyk. – Warszawa, 1985; Головка О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.) / О.Б. Головка // Етноп. До 80-річчя академіка О. Прицака (Східний світ. – 1999. – №1-2). – К., 2001. – С.112-124; Бубенок О.Б. Ранні торки у степах Північного Приазов'я / О.Б. Бубенок // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип.3. – С.38-46.
  11. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники / В.В. Каргалов. – М., 1967. – С.32-34.
  12. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999.
  13. Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X-XIII вв. / С.А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР) : в двадцяти томах. – М., 1981. – С.213.
  14. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.П. Ковалевский. – Харьков, 1956. – С.24, 97-98, 125-129.
  15. Константин Багрянородный. Об управлении империей / перевод Г.Г. Литаврина. – М., 1983. – С.29, 51; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – М., 1980. – С.226.

16. Константин Багрянородный. Об управлении империей... – С.51.
17. ПСРА. – Т. 1. – Стб.42.
18. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров: Проблемы этнического самосознания / В.П. Шушарин. – М., 1997 – С.53-56; Краткая история Венгрии / ответ. ред. Т.М. Исламов. – М., 1991. – С.14; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье... – С.69-74.
19. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. / С.Г. Агаджанов. – Ашхабад, 1969.
20. Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии / В.А. Гордлевский. – М., А., 1941.
21. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд. – Т.5. – М., 1968. – С.91-92.
22. Epistola Brunonis ad Henricum II regem // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1868. – Т.1. – Р.224-225.
23. Головки О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.) / О.Б. Головки // Етнолог. До 80-річчя академіка О.Прицака. – К., 2001 (Східний світ, 1999, №1-2). – С.112-122; Бубенок О.Б. Ранні торки у степах Північного Призов'я... – С.38-46.
24. ПСРА. – Т.1. – Стб.266.
25. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / подг. В.Г. Тизенгаузен. – М., А., 1941. – Т.2: Извлечения из персидских сочинений. – С.37.
26. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Васильевский В.Г. Труды. – Санкт-Петербург, 1908. – Т.1. – С.27.
27. Cheynet J.C. Manztzikert: un désastre militaire? // Byzation. – Т.Л. – Bruxelles, 1980. – Р.410-438; Angold M. The Byzantine Empire 1025 – 1204. Political history. – 2 ed. – London, 1997. – Р.45-46.
28. Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии. – С.23; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 356 (автор розділу – М.М. Мельник).
29. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. – М., 1976; Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1976; Daszkiewicz J.R., Tryjarski E. Baby kamienne sterów nad czarnomorskich. Kolekcja z Askanii Nowej. – Wrocław, 1982; Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991; та ін.
30. Дашкевич Я.Р. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – Львів, 2006. – С.112-121; Войтович Л.В. Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів / Л.В. Войтович. – Львів, 2004; його ж. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва : нариси : у двох томах. – К., 2006. – Т.1. – С.37-57; його ж. Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу. – Біла Церква, 2009; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К., 2006; Halperin Ch.J. Omissions of national memory: Russian historiography of the Golden Horde as politics of inclusion and exclusion / Ch.J. Halperin // Ab imperio. Историческая память и национальная парадигма. – №3. – 2003. – С.131-144; та ін.
31. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева. – М., 1990. – С.6; Платонов В. Важко бути богом в Україні / В. Платонов // Дзеркало тижня. – №27. – 2005, 15-29 липня; Апареева Е.К. Я.Р. Дашкевич – исследователь кам-

- нерезного искусства кочевников Восточной Европы / Е.К. Апареева, К.И. Красильников // *Східний світ.* – 2012. – №1. – С.5-14.
32. Крадин Н.Н. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. – М., 2006. – С.18-26.
33. Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії... – С.25.
34. Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and western Asia from 13th to the 17th century / E. Bretschneider. – Vol.I. – London, 1888. – P.297-298.
35. Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) / Я.Р. Дашкевич // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения).* – М., 1989. – С.7-21; його ж. Україна на межі Заходом і Сходом (XIV–XVIII ст.) // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Т.СХХІІ: Праці історико-філософської секції. – 1991. – С.28-44; його ж. Україна на великому кордоні // *Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник).* – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.288-297; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. – К., 2011; та ін.
36. Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар... – С.66-68; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года... – С.57-68; Расовский Д. О роли чёрных клобуков в истории древней Руси / Д. Расовский // *Seminarium Kondakovianum.* – Т.І. – Prague, 1927. – С.91-104; та ін.
37. Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва / О.Б. Головка // *Український історичний журнал.* – 1991. – №11. – С.24-35; його ж. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи // *Хазарський альманах.* – Вип.6. – К., Х., 2009. – С.147-170;
38. Головка О.Б. Проблеми дослідження історичних попередників українського козацтва / О.Б. Головка // *Історія українського козацтва : нариси у двох томах.* – К., 2006. – Т.І. – С.18-36.
39. Бубенок О.Б. Ясы і бродники в степах Восточной Европы (VI – начало XIII в.) / О.Б. Бубенок. – К., 1997; його ж. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.) – К., 2004; його ж. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії; та ін.
40. Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси / В.Т. Пашуто // *Древнерусское государство и его международное значение.* – М., 1965. – С.11-76; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках / Б.А. Рыбаков. – М., 1988. – С.235-240.
41. ПСРА. – Т.2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб.677-678.
42. Halperin Ch.J. Russia and the Golden Horde. The Mongol impact in the medieval Rus' history / Ch.J. Halperin. – Bloomington, 1985. – P.29.
43. Головка О.Б. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи / О.Б. Головка // *Хазарський альманах.* – К., Харьков, 2009. – Вип.6. – С.147-170; його ж. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII–XIII ст.) // *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року.* – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.39-45.
44. Егоров В.А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В.А. Егоров. – М., 1985. – С.33-34; Коновалова И.Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко. – М., 2000. – С.91; Войтович А.В. Нашадки Чингіз-хана... – С.99-100.

45. Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века / В.П. Шушарин // История СССР. – 1978. – №2. – С.38-53.
46. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G.Fejer. – T.3, v.1. – Budaë, 1829. – P.106-108, 370.
47. Ibid. – T.3, v.2. – Budaë, 1829. – P.398.
48. Возный И.П. Политическая ситуация на территории между Верхним Сиретом и Средним Днестром во второй половине XIII–XIV вв. / И.П. Возный // Золотоордынское обозрение. – 2012. – Вып.5. – С.71-82.
49. ПСРА. – Т.2. – Стб.806; Карпини Джаивани дель Плано. История монгалов. Рубрук Гульем де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С.68.
50. ПСРА. – Т.2. – Стб.787.
51. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. – М., 1959; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / И.Б. Греков. – М., 1975; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К., 1987; Краўцевіч А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / А.К. Краўцевіч. – Мінск, 1998; Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos / T. Baranauskas. – Vilnius, 2000; Троневиц П.О. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. / П.О. Троневиц. – Луцьк, 2003; Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви) / Ю. Сіцінський. – Кам'янець-Подільський, 2009; Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого Князівства Литовського (60-90-ті роки XIV ст.) / М. Петров // Ukraine Lithunica. – К., 2009. – Т.1. – С.121-133; та ін.
52. Годубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар... – С.102; Успенский Ф.И. Византийские историки о монголах и египетских мамлюках / Ф.И. Успенский // Византийский временник. Т.24. – М., 1926. – С.1-16; Isichei E. A History of African Societies to 1870 / E. Isichei. – Cambridge, 1997. – P.192-194, 271-286; Waterson J. The Knights of Islam: The Wars of the Mamluks Hardcover / J. Waterson. – London, 2007.

Olexandr Holovko

**STEPPE AND FOREST-STEPPE POPULATION
IN THE MIDDLE AGES HISTORY OF UKRAINE**

The author of the article analyzes actual research of the problem of nomads in the history of the Ukrainian historiography. Several hypotheses about scientific directions for future research about contacts between civilizations on the Great border of Steppe and Forest-Steppe in Central and Eastern Europe in the Middle Ages are formulated.

Key words: nomadic studies, Step, Kumans, Torquais, "black Klobukies", Mongols, Great boundary, conflicts, contacts.

Александр Головко

**НАСЕЛЕНИЕ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ В ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ПЕРИОДА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

В статье проанализировано состояние разработки проблемы истории кочевников в украинской историографии, сформулировано несколько научных гипотез относительно направлений последующего исследования проблемы междивизационных контактов

на Большой границе Степи и Лесостепи в Центрально-Восточной Европе периода Средневековья.

Ключевые слова: *номадичные исследование, Степь, половцы, торки, «черные клубуки», монголы, Большая Граница, конфликты, контакты.*

Отримано: 23.10.2014.

УДК 94(477):94(4-11)]«1323»

Володимир Саюк
(Ірпінь, Київська область)

ІРПІНСЬКА БИТВА 1323 РОКУ

У статті проаналізовано джерельні свідчення про Ірпінську битву. Визначено суперечності в інформації щодо її учасників, часу, коли вона відбулася, та топографічної локалізації. Сформульовано авторську гіпотезу щодо місця битви та подані рекомендації щодо археологічних досліджень в даному районі.

Ключові слова: *Ірпінська битва, літопис, князі, литовці, Золота Орда, с. Демидів, гребля, ізотопний аналіз.*

В українській історіографії достатньо багато «білих плям», які з часом обростають стереотипами або ж невірними, часом просто фантастичними, трактуваннями. До таких «білих плям» належить й Ірпінська битва.

Інформацію про битву під Ірпенем зберегли т.з. литовсько-руські літописи: Літопис Археологічного товариства, Літопис Рачинського, Ольшевський літопис, Румянцевський та Євреїновий літописи¹. За ними великий князь литовський Гедимін, виступивши проти київського князя Станіслава, здобув Овруч та Житомир і рушив на Київ. Князь Станіслав, з'єднавшись зі своїми союзниками – переяславським князем Олегом, брянським князем Романом і волинським князем Левом, зустрів протиника на р. Ірпені «*под Белым городом у шести милях от Киева*»². Битва завершилася на користь литовців, князі Лев та Олег загинули, а Станіслав з Романом втекли до Брянська. Після цього Гедимін обступив Білгород, який відразу здався, і рушив до Києва, під яким простояв місяць, доки кияни не здали місто і присягнули йому на вірність. Слідом за Києвом здалися Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Слеповрод та Переяслав. А Гедимін поставив в Києві князя Ольгіманта Міндовговича Гольшанського³. Князь Станіслав виїхав з Брянська до Рязані, де одружився з дочкою рязанського князя Івана і став по його смерті великим князем рязанським⁴. Всі п'ять перелічених літописів подають однакову інформацію, але жоден з них не подає дат. Ці літописи збереглися у пізніх списках початку XVII ст. (почерки – півустав XVI ст. та скоропис XVII ст., папір – 1575-1586 рр.)⁵, але укладені вони значно раніше.

З цих літописів почерпнув інформацію автор Хроніки Биховця (названій так за ім'ям Олександра Биховця, її власника у 1830-х рр.). Сама хроніка пізня, це польський переклад випи-